

Bratříčku, zavírej vrátka

Pražské jaro bylo pro československou společnost po dvaceti letech komunistického režimu první příležitostí se svobodně nadechnout. Cestu k osmašedesátému roku dláždila nová vlna v kultuře (v první řadě v literatuře a fi lmu), připravenost KSČ na demokratizaci, ale především uvolňující se atmosféra uvnitř společnosti. Lidé opouštěli své ulity a zajímali se o dění kolem sebe. Proto ani nepřekvapí, že pokus o „**socialismus s lidskou tvář**“ neměl dlouhého trvání a utnuly jej tanky Varšavské smlouvy.

Přestože ve srovnání se stalinistickými předchůdci představoval prezident a první tajemník KSČ **Antonín Novotný** jistý posun, reformní hnutí se v Československu na počátku 60. let rozvinulo spíše navzdory očekáváním a záměrům vedení KSČ než s jeho aktivním přispěním. Zaostávání ekonomiky za vyspělým světem, krach třetí pětiletky či byrokratické metody řízení vyústily v poptávku po hospodářských i politických reformách. Výrazný pokles výkonnosti ekonomiky v roce 1963 vedl čtené politiky k podpoře vize hluboké ekonomické reformy. V ambiciózní podobě ji naplánoval tým Oty Šika, avšak realizace v letech 1966–1967 zklamala původní očekávání a prohloubila ekonomickou nerovnováhu.

V politické oblasti narůstalo volání společnosti po revizi nezákonností z 50. let a rehabilitaci jejich obětí. Komunistická strana to ale se sebekritikou nepřeháněla a změny prováděla co nejméně nápadně. Kolderova komise zabývající se revizí justičních procesů sice počátkem roku 1963 přišla s důkazy o spoluvinně nejvyšších komunistických funkcionářů na dřívějších nezákonnostech a šokovala tím stranickou veřejnost, přijaté závěry však byly polovičaté (z funkcí byli například odvoláni Karol Bacílek, Bruno Köhler a Viliam Široký, z KSČ vyloučeni Alexej Čepička a Ladislav Kopřiva). Také rehabilitace byly nadále prováděny nedůsledně.

Symbolem pokroku se ale stalo částečné vymanění ústavních orgánů z područí KSČ. Vzrostla role Národního shromáždění, v němž někteří poslanci začali vystupovat kriticky. Bezpečnostní orgány ztratily výlučné postavení a byly podřízeny politickému vedení. Ve vedení KSČ se výrazněji prosadili funkcionáři, kteří již nebyli přímo zodpovědní za vývoj v 50. letech. S tím, jak se Československo posouvalo od totalitního režimu k autoritářské vládě s náznakem demokratických prvků, krystalizoval střet mezi komunistickými konzervativci a modernizátory. Zřetelné to bylo zejména po XIII. sjezdu KSČ zkraje léta 1966. Na přetřes se dostal i způsob uplatňování vedoucí role KSČ a vnitřní demokratizační změny. Spory paralyzující schopnost komunistů účinně reagovat na podněty společnosti vyvrcholily v roce 1967.

Posledním hřebíčkem do politické rakve Antonína Novotného bylo obvinění rodinného přítele, generála Jana Šejny, jemuž pomohl do vlivné funkce na ministerstvu obrany,

z hospodářské kriminality. Poté, co byl na Šejnu vydán zatykač, emigroval do USA. Novotný byl donucen opustit post prezidenta republiky a na jeho místo byl 30. března 1968 zvolen armádní generál Ludvík Svoboda, těšící se oblibě nejen doma, ale i v Sovětském svazu.

V průběhu ledna–března 1968 došlo nejen k nebyvalé aktivizaci vnitrostranického života v KSČ, ale také k oživení společenských organizací, médií a široké veřejnosti.

Faktické zrušení cenzury rozproudilo otevřenou kritiku politických i ekonomických poměrů a umožnilo debatu o celé řadě dosud zapovězených témat.

Média, především tisk (Literární listy aj.), ale též televize a rozhlas, se poprvé od roku 1948 do značné míry vymanila z vlivu KSČ a začala téměř svobodně formovat veřejné mínění. Do Československa pronikala ze západního světa celá řada módních trendů, včetně vytváření celebrit, jimiž se stali i někteří špičkoví politici.

Představitelé reformního křídla KSČ sepisovali obsáhlé novinové články vysvětlující jejich záměry, účastnili se veřejných diskuzí, cestovali po republice a hovořili s lidmi. Za své vzal zákaz sdružování a shromažďování, což jen dále oslabilo mocenský monopol KSČ. Autorita reformních komunistů byla přirozená a nefalšovaná.

Postupně se z pasivity probouzely i ostatní politické strany Národní fronty či odbory. Svou činnost začala obnovovat sociální demokracie i Junák a Sokol. Vznikaly nové společenské organizace vyjadřující zájmy svých členů (K 231 – organizace osob perzekvovaných podle zákona č. 231/1948 Sb., KAN – Klub angažovaných nestraníků a další).

Emancipace československé společnosti byla se stále většími obavami sledována špičkami ostatních socialistických zemí, především SSSR, Polska, NDR, Bulharska a také zpočátku sympatizujícího Maďarska. Naopak reformní proces výrazněji podpořili představitelé Jugoslávie a Rumunska. První varování před možnými důsledky „**ztráty kontroly nad vývojem**“ přišlo československým komunistům od zástupců pěti států Varšavské smlouvy na drážďanské schůzce v březnu 1968.

Proreformní vývoj akceleroval po personálních změnách provedených ve prospěch reformistů na zasedání ÚV KSČ počátkem dubna 1968. Následovalo vytvoření nové vlády v čele s Oldřichem Černíkem. Josef Smrkovský byl zvolen předsedou Národního shromáždění a František Kriegel předsedou ÚV Národní fronty. Přijatý **Akční program KSČ** i program nové vlády představovaly rozsáhlé reformní záměry v politickém systému, vnitrostranických poměrech, struktuře a řízení ekonomiky i v zahraniční politice státu.

Reformisté se shodovali na potřebě demokratizovat rozhodovací procesy ve straně i státě, oddělit moc ústavních orgánů od ÚV KSČ, na rozsáhlé nápravě nezákonností z 50. let včetně rehabilitací obětí a na federalizaci státu jako prostředku k uspokojení ambicí Slovenska. Nový komunistický program sliboval odstranění všeobecně kritizovaného byrokratismu a centralismu.

V ekonomické oblasti sice předpokládal pokračování centrálního plánování a regulace „ekonomických a společenských procesů“, zároveň ale prosazoval tzv. socialistické podnikání, jehož podstatou měla být větší samostatnost podniků a zvýšení jejich nezávislosti na státních orgánech.

Na kritiku znějící z tribuny červnového sjezdu Svazu československých spisovatelů mělo Novotného vedení tendenci reagovat obnovením represí. Do konfliktu se Novotný

dostal i s Maticí slovenskou. V průběhu dvou zasedání ÚV KSČ na přelomu let 1967 a 1968 došlo k natolik ostré kritice politického kurzu Antonína Novotného, že se jeho setrvání ve funkci prvního tajemníka strany stalo neudržitelným. Nahrazen byl reformistickým předsedou slovenských komunistů Alexandrem Dubčekem.

Takto započaté „pražské jaro“ (někdy je používán též termín „polednový obrodný proces“) znamenalo vedle Gorbačovovy „perestrojky“ v 80. letech nejrozsáhlejší pokus o reformu státně socialistické diktatury, který se za celou éru existence sovětského bloku objevil.

Akční program sliboval otevření prostoru „pro uplatnění různých zájmů lidí“ jako východiska pro demokratickou tvorbu politických rozhodnutí. V části věnované kultuře a školství avizoval odbourání všech restrikcí a administrativně byrokratických zásahů, s ideou socialismu naopak nově ztotožnil „plnou svobodu vědeckého bádání“ a zrušení cenzury.

Představitelé KSČ byli poučeni tragickými důsledky maďarské revoluce z roku 1956. Zdůrazňovali proto, že nemají být nikterak zpochybněny základní stavební kameny socialistického systému (společenské vlastnictví výrobních prostředků, mocenská dominance komunistické strany jako představitelky dělnické třídy, spojenectví se SSSR...). Coby základní problém pražského jara se obnažila neschopnost vedoucích činitelů odpovědět na otázku, kam až bude liberalizace sahat a kde se zastaví. S tím souvisely rozpory i mezi samotnými modernizátory v KSČ. Do nich zasahovala též obava z možné reakce Brežněvova vedení KSSS. Otevřená kritika poměrů ve společnosti i z pohledu reformistů překročila mez, když se v tisku začaly objevovat antikomunistické postoje a výpady.

Konzervativci ve vedení KSČ (Vasil Biľak, Alois Indra, Drahomír Kolder, Jozef Lenárt) se spojili s dřívějšími příznivci Antonína Novotného. Zatímco na úrovni krajských organizací získali reformisté podporu, již okresní tajemníci byli k reformistickému programu skeptičtější. K obavám všech přispívaly stále tvrdší reakce sovětského vedení, které už v květnu

1968 otevřeně hovořilo o ohrožení Československa kontrarevolucí a o možnosti vojenské intervence.

Přesto byly na přelomu jara a léta 1968 učiněny další konkrétní reformní kroky: soudy začaly rozhodovat **první případy rehabilitací**, byl svolán **mimořádný XIV. sjezd KSČ** na září 1968, který měl rozhodnout o dalších personálních změnách a o podrobnějším harmonogramu i obsahu reformy. Národní shromáždění přijalo řadu liberalizačních zákonů.

Na druhé straně pokus o obnovení sociální demokracie či vydání silně proreformní výzvy **Dva tisíce slov** (zformulované spisovatelem Ludvíkem Vaculíkem) na konci června zvyšovaly obavy z možné reakce SSSR. Po odmítnutí závěrů tzv. varšavské schůzky, neúspěchu jednání československé a sovětské delegace v Čierné nad Tisou a po bratislavské schůzce představitelů šesti států Varšavské smlouvy se sovětské vedení spolu s představiteli NDR, Polska, Maďarska a Bulharska rozhodlo pro zastavení československého reformního procesu silou.

V noci **z 20. na 21. srpna** vtrhly na území Československa armády Varšavské smlouvy. Vojáci přesvědčovaní svými veliteli o kontrarevoluci v ČSSR se na mnoha místech setkávali s odporem veřejnosti. Ode dne vstupu vojsk na území Československa do konce

roku 1968 zemřelo při střetech cizích vojáků s civilisty a dopravních nehodách zaviněných okupačními vojsky 108 Čechů a Slováků.

Okupace narazila na odpor také v politické rovině. Odsoudilo ji vedení KSČ, Národní shromáždění, vláda i ministr zahraničí Jiří Hájek v Radě bezpečnosti OSN. Již 22. srpna se v pražských Vysočanech narychlo a tajně sešel mimořádný XIV. sjezd KSČ. Prosovětské skupině v KSČ, podepsané pod tzv. zvacím dopisem adresovaným do Moskvy, se nepodařilo převzít moc. Její projekt kolaborantské vlády selhal.

Na následných jednáních v Moskvě upřednostnili českoslovenští komunisté své osobní zájmy před zájmy státu a odsouhlasili okupaci vlastní země výměnou za možnost setrvat ve svých politických funkcích (sovětská vojska odešla z Československa až v roce 1991). Jediným členem delegace, který odmítl **tzv. Moskevský protokol** podepsat, byl František Kriegel.

Nastalo opětovné vzdalování se politických špiček veřejnosti. Ve společnosti se ještě několik měsíců projevovalo s pražským jarem nabyté sebevědomí. Některé reakce ale měly také tragickou podobu, například **upálení Jana Palacha** v lednu 1969. Zato politici zařadili zpátečku. Dubček a jeho spojenci ve vedení KSČ sice ještě doufali, že se po uklidnění situace postupně podaří zachovat některé reformy, následující vývoj tomu však nenasvědčoval. Postupně byla oklešťována občanská práva a svobody, parlament zrušil liberalizační zákony, byla obnovena cenzura médií a zahájeny čistky ve stranickém vedení.

Československo bylo nuceno odvolat svůj protest proti okupaci v OSN a anulována byla usnesení vysočanského sjezdu KSČ.

Jediným trvalejším výdobytkem reformního hnutí se fakticky stalo **přijetí zákona o československé federaci** (říjen 1968), jehož původní decentralizační smysl byl ale znehodnocen obnoveným monopolem strany na řízení celé společnosti. Nové uspořádání mělo vyjadřovat a respektovat právo českého i slovenského národa na sebeurčení a jejich vzájemnou rovnoprávnost.

V rámci příprav československé federace byla ustavena Česká národní rada jako prozatímní orgán ústavní politické reprezentace českého národa, jejíž členové byli zvoleni Národním shromážděním. Při dalším rozhodování o podobě československé federace měl být v Národním shromáždění uplatněn tzv. zákaz majorizace (čeští poslanci nemohli přehlasovat početně slabší poslance slovenské).

Od 1. ledna 1969 tvořily Československou socialistickou republiku Česká socialistická republika a Slovenská socialistická republika. Tomu odpovídalo i nové složení parlamentu – Federálního shromáždění, rozděleného do dvou komor: Sněmovny lidu a Sněmovny národů, v nichž zasedali zástupci obou republik. Zákonodárnými sbory republik pak byla Česká národní rada a Slovenská národní rada.

Definitivní tečkou za pražským jarem se stalo zasedání ÚV KSČ v dubnu 1969, kdy byl prvním tajemníkem strany zvolen **Gustáv Husák**. Dubčekovi reformátoři byli nuceni vyklidit kanceláře, některé čekal osud disidentů a vězňů normalizačního režimu. Šrouby se opět začaly utahovat.